

ERDÉLYI GABRIELLA

A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban

Canimich Kelemen, bácsi egyházmegyes pap 1515. április 7-én a következő kérelemmel fordult X. Leó pápához: „amikor egy katona mellett írnok volt Tamás [...] bíboros seregében, s hadat hirdettek a hitetlenek ellen, ő tudatlanságában és mivel a kapitány maga nem merte, levelet hamisított a keresztény magyar király és a főtisztelendő bíboros úr nevében a keresztény híveknek címezve [...], hogy csatlakozzanak a hitetlenek elleni harc-hoz. Miután sok keresztény összegyűlt, [...] a kapitánytól való félelmében, mivel másképp a halál veszedelméből nem menekülhetett, részt vett sokféle összecsapásban, harcban, fosztogatásban, megerőszakolásban, gyűjtogatásban, laikusok és talán klerikusok megölésében, amelyet a kapitány seregével követtek el a keresztények ellen. Végül pedig, szintén a kapitány által erre kényszerítve, a seregből sok embert Temesvár alá küldött, ahol mindkét részről rengetegen meghaltak, és sok nemi erőszakot, fosztogatást és kihágást követtek el”.¹

Kelemen pap bő fél évvel az események lezárultát követően vetette papírra történetét a Magyar Királyságot 1514 áprilisa és augusztusa között feldúló hadieseményekről, amelyet a történetírás azóta Dózsa-felkelésnek vagy parasztháborúnak nevez. Időben ő az első azok között, akik az elkövetkező évtizedben – 1525-ig bezárólag – hivatalos kérelem formájában Rómában a pápa kegyelmét kérték amiatt, hogy a háborús eseményekben részt vettek. A szóban forgó 15 kérelmezőben közös, hogy a kérelmezés pillanatában valamennyien klerikusok, felszentelt papok vagy szerzetesek voltak, vagy azzá kívántak lenni. A legfelső kegyelemre a pápai hivatal által kibocsátott levél formájában mindenekelőtt kánonjogi státusuk helyreállítása érdekében volt szükségük, amelyen csorba esett azáltal, hogy a háborús öldöklésben vettek részt.

A kollektív erőszak² kutatói gyakran keresik a választ olyan kérdésekre, hogy mi motiválhatta az erőszakot elkövetőket, milyen társadalmi pozíció predestinálhatott valakit arra, hogy részt vegyen egy felkelésben. Az 1514. évi fel-

1 Archivio Segreto Vaticano, Sacra Poenitentiaria Apostolica, Registra Matrimonialium et Diversorum (= ASV SPA) vol. 59, fol. 72rv.

2 A „kollektív cselekvés, ill. a „kollektív erőszak” tekintélyes nemzetközi irodalmának és elméleteinek történeti áttekintésére és kritikai elemzésére ld. *Clark McPhail: The Myth of the Madding Crowd*. New York, 1991.

kelés eddigi történetírói elbeszélése – a köztörténeti magyarázatok mellett – javarészt ezekre a kérdésekre keresi a választ.³ A magyar történetírás – forráshiány miatt is – ritkán tett kísérletet arra, hogy a háborút alulnézetből ábrázolja.⁴ A pápai bírósághoz beadott kérvények lehetőséget adnak arra, hogy más nézőpontból közelítsünk az 1514. évi eseményekhez. Az utólag konstruált elbeszélések ugyanis olyan jellegű kérdések megválaszolásához vihetnek közelebb, amelyek a kollektív erőszak, vagyis a felkelés utólagos megítélésének, a traumatikus események feldolgozásának körébe tartoznak. A 20. század terepén közelebből megfigyelhető jelenség egyfelől a háborús kegyetlenkedéseket követő elhallgatás, tabusítás, majd az elfojtásokat követő kibeszélési hullám. Ez utóbbi értelmezhető úgy, mint az egyéni és a társadalmi terápia része vagy az események kisajátításáért utólagosan folytatott értelmezési háború területe is.⁵ Az utódok nemcsak a véres események értelmezéséért, hanem halottaik szimbolikus birtoklásáért is megküzdének. „Egyes társadalmak effajta magatartást tanúsítanak halottaikkal szemben. Nem engedik nyugodni, hanem háborgatják őket: olykor a szó szoros értelmében [...] és jelképesen is [...], ahol tekintélyért versengenek, és a versengőknek, hogy úgy mondjuk, állandóan segítségül kell hívni a halottakat”.⁶ A tekintélyért folytatott versenyben a halottakból mártírok válnak. Tanulmányom célja, hogy eltérő nézőpontokból ábrázoljam a Dózsa-felkelést, hiszen egy háborúnak annyi arca lehetséges, ahányan visszaemlékeznek rá.

A késő középkor, kora újkor szűkösebb forrásadottságai és a nyilvánosság eltérő szerkezete miatt a háborús események utólagos feldolgozásának folyamata talán nehezebben megfigyelhető. A harmincéves háború emlékezete ez alól talán azért kivétel, mert közvetlenül az eseményeket követően protestánsok és katolikusok versengésének kiemelt terepévé vált. A háborút lezáró, a kollektív erőszak feldolgozását szolgáló ünnepségsorozatot a lutheránusoknak sikerült kisajátítaniuk: az ismétlődő éves megemlékezések a katolikusok feletti győzelmük ünnepévé váltak. Az elsősorban a – versengésnek terepet adó – vegyes vallású délnémet városokban virágzó háborús „Festkultur” a 19. században a kulturális

3 A témának szentelt egyetlen monográfia külön nagy fejezetben tárgyalja a korabeli jobbagység helyzetét. *Barta Gábor–Fekete-Nagy Antal*: *Parasztháború 1514-ben*. Bp. 1973. 42–59. és 263–261.

4 E téren először az ír hadtörténész John Keegan alkotott újat, aki a hadtudományos csataleírások helyett a résztvevő közkatonák tapasztalatainak és nézőpontjának megjelenítésére törekedett narratív források segítségével. *John Keegan*: *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo, and the Somme*. London 1976. Magyarul: *A csata arca. A közkatonák háborúja (1415–1976)*. Agincourt, Waterloo és a Somme. Bp. 2000. (Aquila könyvek – Hadtörténeti sorozat); Keegan nyomdokán haladva a totális háború kultúrájára újabban ld. *Stéphane Audoin-Rouzeau–Annette Becker*: 1914–1918, *Az újraírt háború*. Bp. 2006. (Atelier füzetek 12.). Az új hadtörténetírás hazai recepciójára ld. a *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat A háború állapota c. számát*. *Korall* 9(2008) 33. sz.

5 Az 1956 utáni elfojtásról, majd a kibeszélési hullámról 1989-et követően ld. *Kövér György*: *Források – értelmezések – történelmek*. In: *Uő: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp. 2002. (Nagyítás. Szociológiai könyvek 43.) 391.

6 *Claude Lévi-Strauss*: *Szomorú trópusok*. Bp. 1994. 289.

emlékezet részeként a béke ünnepévé szelídült, s az alkotmányba beépülve a német nemzeti identitást formáló tényezőként működött.⁷

Nem ez történt a magyar parasztháború emlékezetével. Az 1514. évi felkelést nemrégiben Péter Katalin a magyar történelem ki nem beszélt nagy traumájának nevezte. A szerző a reformáció 1520-as évekbeli korai szakaszát vizsgálva figyelt fel a felkelés azonnali tabusítására. Mivel a felkelés és a korai reformáció térbeli központjai – és így valószínűsíthetően számos szereplője – azonosak, ezért valóban meglepő, hogy az 1520-as években az eretnekek felkutatását célzó nyomozások során a feljelentők egy esetben sem említették a felkelést. Vagyis az eretnekség gyanúját nem tetézték azzal a kapóra jövő váddal, hogy az illető részt vett a csupán néhány évvel korábbi felkelésben.⁸ Másképp fogalmazva: mintha a felkelés nem vált volna az egymással versengő társadalmi csoportok vetélkedésének és ezáltal emlékezetének területévé. Különösen érdekes ez, ha mindezt összevetjük az 1515. évi német parasztháborút követő nyomozásokkal. A magyarországihoz hasonló véres megtorlások során a vétkesek felkutatásában a két vád nemcsak keveredett, de a „lázdó” képében a lutheránus és a felkelő személye – a fordított időrend miatt fordított logikával – szinte eggyé vált. Egy würzburgi lelkészt például azért börtönöztek be a földesúr emberei 1525-ben, mert korábban a „lutheri tanokat és lázdást” hirdetett, amiből elfogói számára egyenesen következett, hogy „az egyszerű embereket ismét lázdítani fogja”.⁹ 1525-ben mind a katolikus, mind a protestáns hatóságok nézőpontjából a lutheránus eggyé vált a szolgáltatásokat nem fizető, engedetlen alattvalóval.¹⁰

Magyarországon a lázdó és az eretnek azonosítása nem történt meg, mivel a felkelés emlékezete nem lett a protestánsok és katolikusok versengésének eszköze. A kora újkori kulturális emlékezetben nem a lázdó, hanem a megkínzott parasztvezér halálának példázata élt tovább. Az emlékezés alkalmi a ritualizált lázdás-megtorlások lesznek, amikor a lázdók ritualizált kivégzésével emlékeztetik a szemlélőket a korábbi lázdók, elsősorban Dózsa szakralizált – Krisztus töviskoronájára emlékeztető – kivégzésére.¹¹ S talán igaza van Tóth G. Péternek, amikor a Dózsa-hagyomány megszakadásának, az újkori nemzeti identitásbeli elhalásának okát a keresztény szenvedéstörténet elfelejtésében látja.

7 Hilmar Sack: *Der Krieg in den Köpfen. Die Erinnerung an den Dreißigjährigen Krieg in der deutschen Krisenerfahrung zwischen Julirevolution und deutschem Krieg.* Berlin, 2008. A kulturális és kommunikatív emlékezet Jan Assmanntól származó megkülönböztetésére ld. *Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Bp. 1999. 49. skk.

8 Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp. 2004. (Európai Iskola) 73.

9 *The German Peasants' War.* Ed. Bob Scribner–Tom Scott. London–New Jersey, 1991. N° 149.

10 Vö. Brandenburgi György és Kázmér őrgrofok szerzőségével: *Edict on the Preaching of the Gospel after the Peasants' War, 30 August 1525.* Ld. I. m. N° 162.

11 A kora újkori parasztlázdások és kuruczmozgalmak leverésének Dózsára emlékeztető motívumaira ld. *Tóth G. Péter: A lator teste és a lator test. A bűnösség kultúrája a kora újkori Magyarországon és a büntetés-emlékeztetés problémája (vázlat).* Korall 2001. 5–6. sz. 157.

Tanulmányomban a kommunikatív emlékezet működését vizsgálom a felkelést követő egy évtizedben, mely egyúttal az evangéliumi mozgalom megjelenésének ideje is volt. Szűcs Jenő figyelt fel arra, hogy a felkelés első gócpontjai (Abaúj és Zemplén, illetve Békés és Bihar megye határterülete, Csanád környéke, Bodrog és Bács megye) térben egybeestek azokkal a vidékekkel, ahol a reformáció legkorábban befogadásra talált a magyar etnikumú lakosság körében. A 15. század második felére vonatkozóan ezt Csukovits Enikő azzal egészítette ki, hogy ugyanezek a vidékek voltak a legtöbb zarándokot kibocsátó, általánosabb megfogalmazásban a legvallásosabb vidékek.¹² A késő középkori zarándokok, a parasztfelkelők és a reformáció első hívei ebből következően szintén gyakran egybeestek. Ez első látásra igencsak ellentmondásos jelenségnek tűnhet. Hogyan lehetséges az, hogy azok, akik a jócselekedetek üdvözítő hatásába vetett hitükkel fárasztó és költséges utakra indultak, később a hit egyedül üdvözítő erejének tanítását fogadták el? Az ellentétesnek tűnő jelenségek egyik lehetséges magyarázatára Szűcs Jenő mutatott rá. Nevezetesen az obszerváns ferencesek fontos szerepére mind a késő középkori, mind az evangéliumi vallásosság terén. A felkelés és a korai reformáció központjaiban az ő jelentősebb kolostoraik álltak (Abaúj-Zemplénben a szikszói, sárospataki és szántói kolostor; Békés-Biharban a gyulai és váradi kolostor; Csanádban a csanádi kolostor; Bács-Bodrogban kolostorok sora Kölyüdtől Futakig, Kabolig). Az országban 70 körüli kolostorukkal és 1700 szerzetessel a leghatékonyabb propagandagépezetet működtették. Ők gyűjtötték a Szent Péter-filléreket, az ő prédikációikból hallottak az emberek a jócselekedetek érdemszerző és üdvözítő hatásáról éppúgy, mint reformátorokká lett volt tagjaiktól a hit általi megigazulásról. A rendezetőknek prédikációkban hirdetett társadalombírálata pedig spirituális hagyományainkkal keveredve könnyen átbillent mindenféle tekintély elleni lázadássá: így kerülhettek ki az ő soraikból egyaránt a keresztes hadjárat hivatalos hirdetői és a nemesség elleni felkelés szellemi és katonai vezérei.¹³

Az alábbiakban a felkelés egykori résztvevőinek elbeszélései segítenek abban, hogy megvizsgáljuk, a felkelés feldolgozásának, emlékezetének térbelisége miként viszonyul a fent vázolt mintához. A római kérelmek a felkelés utáni hangulatokat és – a mélyen lappangó – értelmezési versengéseket villantják fel. Kelemen pap korai története mögött még egy hallgatásba burkolózó, rejtőzködő volt keresztesre ismerhetünk. Az ezt követő években írt kérelmek azonban már a felkelés kibeszélésének, megvitatásának és kisajátításának a folyamatát reprezentálják. A hatalom tekintélyes képviselőinek utólagos értelmezését az események során és után keletkezett okleveles anyagból, amelyek Fekete Nagy Antal

12 *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. Bp. 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.) 188.

13 *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények* 43(1972) 235–236., az obszerváns kolostorok és a felkelés gócpontjainak egybeesésére: 243–244.; *Uő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78(1974) 409–435., a felkelés és a korai reformáció központjainak térbeli azonosságára: 426.

alapos gyűjtőmunkájának köszönhetően egy kötetben olvashatók, illetve a Bakócz környezetéhez tartozó morva humanista, Taurinus István közvetlenül a felkelés után írt hőskölteményéből viszonylag jól ismerjük.¹⁴ A római kérelmekben azonban a másik oldal, a hatalmasok által paraszt keresztteseknek (*rustici cruciati*) nevezettek felkelés-ábrázolásai is megjelennek. Bármelyik oldal elvárásainak is igyekeztek megfelelni, az elbeszélések általános jellemzője a cselekvők motivációinak leegyszerűsített, egyértelmű magyarázata. Valamennyiben megfigyelhető továbbá, hogy a kaotikus, átláthatatlan történéseket lineárisan, egymásból következő cselekmények halmazaként ábrázolják. Vagyis tanúi lehetünk annak a mítoszteremtési folyamatnak, melynek során az egyéni és kollektív emlékek normatív igényű, a jelen és a jövő tapasztalatát is alakító alaptörténetekbe sűrűsödnek.¹⁵ A tanulmány első részében a kommunikatív emlékezetet meghatározó értelmezési háborút elemzem. Ezt követően azt vizsgálom, hogy az igazság birtoklásáért folytatott harcból kik és miért maradtak ki, ami végezetül visszavezet az emlékezet térbeliségének problematikájához. Annak érdekében azonban, hogy jobban értsük az alább elemzésre kerülő szövegeket, érdemes lesz először átgondolnunk, hogy mi volt a kérelmeknek az eredeti társadalmi funkciója, vagyis hogy kik és miért fordultak a pápához.

A felkeléstől a pápai kúriáig

A háborús események egykori résztvevőiből lett római kérelmezők valamennyien egyházi személyeknek tekinthetők, mert a kérelmezés idején a köztük lévő három diák (*scolaris*) is papi pályára készült.¹⁶ A lelki ügyekért felelős római hivatal ezzel ellentétben rendszerint számos világi hívó is felkereste (a hivatal klienseinek több mint egyharmadát alkották). Sokan közülük erőszakos cselekedetért, békében vagy háborúban elkövetett gyilkosságért kérték a római hiva-

14 Ld. a felkelés okmánytárát: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen rededit Geisa Érszegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.); *Stephanus Taurinus Olomucensis: Stauromachia, id est Cruciatorum Servile Bellum*. Ed. Ladislaus Juhász. Budapestini, 1944. Magyarul: *Taurinus István: Paraszti háború*. Bp. é. n. Noha csak 1519-ben jelent meg Bécsben, a szerző ajánlásából kiderül, hogy már jóval korábban hozzáfogott az íráshoz.

15 Itt a lehetséges mítosz-definíciók közül Jan Assmannét használom, aki a jelent és a kulturális emlékezetet megalapozó történeteket tekinti mítoszoknak. „Az a múlt, amely megalapozó történeté szilárdult és bensővé lett, attól függetlenül mítosz, hogy koholt-e vagy tényszerű. [...] A mítosz olyan történet, melyet az embernek önmagáról és a világról való tájékozódása végett beszélnek el amolyan magasabb rendű igazságként, amely nem egyszerűen megállja a helyét, hanem túl ezen normatív igényeket is támaszt és alakító erővel bír”. *J. Assmann: i. m.* 76–78. A mítoszképzés folyamata tehát az egyéni vagy kollektív emlékek alaptörténetekre fordítása, ami nem kérdőjelezi meg ugyanakkor az eseményekké konstruált múltbeli történések realitását.

16 Egyikük pedig, Bihari Miklós a felkelés idején még csak diák volt, de a kérelmezés idején, 1523-ban már a bihari plébániatemplom oltárigazgatója.

taltól felmentésüket. Érdeemes elgondolkodnunk egyfelől tehát azon, hogy az 1514. évi eseményekben résztvevő világiak miért nem tették ugyanezt. A felkelésben való öldöklésért miért nem érezték szükségét az egyházi felmentésnek? Másfelől tudjuk, hogy a felkelésben nagyon sok egyházi személy vett részt, a szerzetesek mellett nagy számban világi papok, akiknek megbüntetésére az urak utóbb külön törvényt alkottak.¹⁷ Így az a kérdés is felmerül, hogy ha több százan, vagy ezren voltak, miért csak néhányan jelentek meg a hivatal előtt, hogy felmentést kérjenek erőszakos tetteikért és egyházi státusukat rendezzék, vagyis javadalomképességüket és papi funkcióik ellátásának képességét helyreállítsák. A válaszhoz közelebb jutunk, ha megértjük, hogy mi motiválta a kortársakat, hogy a Penitenciária hivatalán keresztül a pápai levelet – pénzt és fáradságot nem sajnálva – beszerezzék.

A Penitenciáriát a lelki ügyek hivatalának szokás nevezni.¹⁸ A hivatal felügyelete alá tartoztak azok a pápai gyóntatók, akik a messziről érkező híveket súlyosnak ítélte, ezért a pápának fenntartott vétkeikért szentségi gyónásban részesítették és feloldozták. A pápai gyóntatók egyre nagyobb leterheltsége és az egykorú krónikások feljegyzései arra utalnak, hogy a késő középkorban jelentős tömegek keresték fel az Örök Várost bűnbocsánatot keresve, nagy részük az apostolsírokat felkereső zarándoklat keretében.¹⁹ Nyilvános iratok a szentségi gyónás tartalmáról természetesen nem készültek, a meggyóntak csak a nevüket és feloldozásuk tényét és idejét, az elnyert lelki javakat rögzítő búcsúlevelet vihatték magukkal haza.²⁰

17 1514. évi 48. tc.: „presbyteri scelerati inquirantur”. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. 728–729.

18 A hivatal felépítésére és működésére részletesebben ld. *Erdélyi Gabriella: A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. (I. közlemény). Levéltári Közlemények 74(2003) 33–57.*

19 *P. Monay Ferenc: Római magyar gyóntatók. Róma, 1956.* A jubileumi években évente egy-kétszáz ezer zarándok kereshette fel az 1500 körül kb. ötvézezer lakosú Rómát. *Peter Partner: Renaissance Rome. 1500–1559. A Portrait of a Society. California, 1976. 65.; Csukovits E.: i. m. 143–148.*

20 A pápai gyóntatók által Rómában vagy egyéb kegyhelyen a gyónásról, ill. a sokszor ezzel összekapcsolódó zarándoklat elvégzéséről kiállított igazolást nem ismerem. Funkciójukban hasonlóak a búcsúlevelek, amelyeket az egyház, a világi hívek lelki igényeit kielégítve, a 14. századtól nagy mennyiségben bocsátott ki, abban különbözve, hogy ezt igazságszolgáltatási hatalma és gyakorlata keretében tette, s a lelki javak osztását a – jótékony vagy kegyes célokra szánt – adakozás aktusához kötötte (ám szintén csak a szentségi gyónás által lehetett az indulgenciát „aktivizálni”). A 15. század végén már sokszor nyomtatott űrlap formájában kibocsátott jubileumi és keresztelvény búcsúlevelekre ld. *Borsa Gedeon: A török ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve – 1960. Bp. 1962. 241–279.* Az adományok és/vagy kegyes gyakorlatok fejében osztott búcsúlevelekben elnyerhető lelki kiváltságokat (pl. gyóntatónválasztással egybekötött teljes bűnbocsánatot egyszer az életben és a halál óráján) a hívek kérelem útján folyamatosan beszerezhették a Penitenciária felső hivatalától, a főpenitenciárius által jegyzett ún. gyóntatási-levelekkel (*litterae confessionaliae*). A búcsúlevelek sokféleségére, teológiájára és széles körű társadalmi gyakorlatára ld. bővebben: *R. N. Swanson: Indulgences in Late Medieval England: Passports to Paradise. Cambridge, 2007.*

A hivatal csak azokat az eseteket rögzítette a 15. század során egyre rendszeresebben készített jegyzőkönyveibe, amelyeket a hívek írásos kérelem formájában kezdeményeztek, így már nemcsak a lelki fórumra tartoztak, hanem a lelkiismeretet is terhelő vétkek egyúttal a külső, vagyis bírósági fórumok hatálya alá estek. A lelkiismereti ügynek akkor lett bírósági hatálya, ha a vétkest valaki feljelentette.²¹ Ha tehát valaki háborúban öldökölt és fosztogatott, ami közismert volt, hiszen csoportokban zajlott, de ezért senki nem jelentette fel egyházi bíróság előtt, ha vétkesnek érezte magát, erre felhatalmazott püspökének vagy a pápai gyóntatóknak meggyónhatott. Ha azonban valaki kegyetlenkedésért például helyi egyházi hatóság előtt bevádolta, a Penitenciárián kellett hivatalos felmentést szereznie levél formájában, ami a helyi egyházi hatósághoz érkezett vissza. Az, hogy a világi felkelők nem fordultak a Penitenciáriához, arra utal, hogy az emberek nem jelentgették fel egymást felkelésben való részvétel miatt. Ez nem meglepő, és megerősíti Péter Katalin meglátását, miszerint ezt ürügyül sem használták később vallási vagy bármilyen egyéb személyközi konfliktusaik során.

Az egyháziak esetében más a helyzet. Időnként őket feljelentették egyházi feletteseiknél annak ürügyén, hogy háborúban részt vettek, amit a kánonjog a klerikusoknak tiltott. Erre utalnak kérelmeik azon szövegrészei, hogy „jogban járatlan emberek, akik talán az ellenségei, azzal vádol(hat)ják”.²² Ez annak a kérelemtípusnak a bevett formulája, amikor a mások által megvádoltak bűnösségüket – enyhítő körülményként például az önvédelemre hivatkozva – tagadják.

A feljelentések, úgy sejtem, a papságon belüli versengésből eredtek. Bár időnként a világi hívek is panaszt tettek papjaikra, akikkel nem értették meg egymást. Itt azonban nem plébánosokról van szó, akikkel ez a leggyakrabban megesett.²³ Az egyházi javadalmakért és állásokért folyó – a korban egyre éleződő – versengésben maguk az egyházi személyek voltak az igazán érdekelték abban, hogy egy klerikustársuk ne juthasson javadalomhoz vagy már meglévő javadalmát elveszítse, illetve lehetőleg be se kerülhessen a papság kiváltságos rendjébe s a versengésbe. Ráadásul úgy tűnik, hogy a feljelentők nem klerikustársuk keresztes múltjára hivatkoztak, hanem olyan kánonjogi szabályok megsértésére, hogy az illető háborús tettei alól még feloldozást nem nyerve misézett,

21 A korban az egyházi és világi bírósági eljárások személyes vádak és feljelentések alapján indultak, szemben a később elterjedő *ex officio* eljárásokkal. *Király Tibor–Máthé Gábor–Mezey Barna: A polgári büntetőjog története.* In: Magyar jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2007. (Osiris tankönyvek) 357–358.

22 Kamonci Balázs bodrogi főesperes kérelme: „dubitat tamen ab aliquibus simplicibus et iuris ignaris et ipsius oratoris forsan emulis asseri [...], ad quorum ora obstruenda supplicatur”. ASV SPA vol. 70, fol. 34rv. Pellérdi Benedek pap kérelmében a fenti bevett formulán túl egy beszédes betoldás: „ut ab aliquibus asseritur”. Uo. vol. 63, fol. 38r–39r.

23 A világi hívek és plébánosaik konfliktusaira ld. *Erdélyi Gabriella: Isteni és emberi törvények hátlójában: az egyszerű hívek viszonya az alsópapsághoz a reformáció előtt.* In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor. Bp. 2009. 129–143.

vagy így szentelték időközben pappá. Mindezek pedig a laikusok száján idegen, jellegzetesen az egyház belülegeit érintő érvek.

Azon hat klerikus mellett, akik a vádak alól igyekeztek tisztázni magukat, és ártatlanságuk mellett érveltek, további öt fő személyesen ment Rómába. Elvileg ez nem volt kötelező, de a személyes megjelenésnek voltak nyilvánvaló előnyei. Ezáltal lehetett például elérni, hogy az írásos kérelem benyújtása után a további vizsgálódással a hivatal ne a helyi püspököt, illetve vikáriusát bízta meg, amint ez az otthonmaradók esetében történt, hanem a kúriai penitenciáriusokat, jogászokat.²⁴ Pellérdi Benedek, pécsi egyházmegyes pap esetében a Penitenciária vezetője azt is hozzátette, hogy az ügy kivizsgálásával megbízott bírák „ne engedjék, hogy a kérelmezőt bármely püspök, a pécsi официális, illetve bármely egyházi vagy világi bíró zaklassa”.²⁵ Egyértelműnek tűnik tehát, hogy a kérelmezést valamilyen helyi viszály ösztönözte. Kizárólag az egyház tekintélyes képviselői voltak azok, akik Magyarországon maradvá küldték el Rómába kérelmüket. Valamennyien a korban jellegzetes katona-prelátusok voltak, akik az egyházi javadalmakat elsősorban fontos katonai funkcióik ellátásához kapták. Az ő esetükben személyes presztízsük és a javadalom viseléséhez utólag mégiscsak elvárt papszenteléshez szükséges kánoni feltételek teljesítése motiválta a felmentés kérését. Tomori Pál 1522-ben, ekkor már a harcmezőről az obszerváns ferencesek esztergomi kolostorába visszavonulva és pappá szentelésére készülődve érezte szükségét annak, hogy a pápa feloldozását kérje a király és a nemesség szolgálatában hadvezérként saját kezűleg elkövetett emberölésekért, csonkításokért és kínzásokért „különösen a keresztes háború idején”.²⁶ Hasonló situációban fogott tollat Kamonci Balázs, a kalocsai káptalan bodrogi főesperese és a kulcsfontosságú bácsi végvár kormányzója,²⁷ akárcsak Móré Ferenc szolnoki főesperes és váci kanonok. Móré pappá szentelése előtt szintén halmozottan sorolja azokat az eseteket, amikor emberölésben felelősség terhelt, köztük „a paraszti zsarnokság kegyetlen dü-

24 A kérelmezést követő további kúriai vizsgálatra utal Wolconz Imre megjegyzése: „amelyről a bíráknak majd bővebben beszámol”. ASV SPA vol. 66, fol. 24v–25r.

25 ASV SPA vol. 63, fol. 38r–39r.

26 ASV Armadio XXXII, vol. 61, fol. 107v. (1522. febr. 22.) Életrajzára ld. *Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln, 1991. 426–467. A szakirodalom nem tud pappá szentelési szándékáról, amire aztán 1523. évi kalocsai érseki kinevezésével minden bizonnyal már nem is került sor.

27 ASV SPA vol. 70, fol. 34rv. (1522. szept. 17.) Kérelmében a kalocsai káptalan bodrogi főesperesének (*archidiaconus Bodrogiensis in ecclesia Colociensis*) nevezi magát. Javadalmát 1515 körül szerezhetette. Amikor Frangepán Gergely kalocsai érsek (1503–1520) végrendeleti végrehajtójának nevezte ki 1520-ban, egyúttal a bácsi kormányzóti tisztséget is betöltötte. *Udvardy J.:* i. m. 417. Rokona volt Kamonci Lőrinc kalocsai kanonoknak (1515). *Udvardy József: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*. Bp. 1992. 95. Talán szintén rokona volt az a Kamonci Balázs, aki a huszita „eretnység” útjáról letérve az 1460-as években már bácsi prépost és kalocsai officiális volt. I. m. 39.; Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 252 050. *Szalkai Balázs: A boszniai és magyarországi minoriták krónikája*. In: *A magyar középkor irodalma*. Vál., szövegmond., jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1984. (Magyar remekírók) 667–668.

hének tombolása idején” a váci püspök kertjébe betörő parasztok halála.²⁸ Végül 1515-ben Várdai Ferenc erdélyi püspök, Bakócz toborzással megbízott vicelegátusa kérte feloldozását, mivel a „haza védelméért igazságos háborúban” vett részt fegyveresen, miáltal kiközösítés sújtja.²⁹

Egy rejtőzködő keresztes 1515-ből

Visszakanyarodva a fő témához: a tanulmány elején idézett Kelemen pap, elbeszélése alapján, nagyon okos embernek tűnik. Jó érzékkel választotta meg ugyanis az általa elkövetett bűn előadásának gondolati keretét. A pápa, X. Leó, amikor 1513-ban keresztes hadjáratot hirdetett és Bakócz Tamást küldte legátusaként ennek megszervezésére, a hadjárat minden résztvevőjének bűneik bocsánatát, a Paradicsomban eltöltendő örök életet ígért. Kelemen kérelmének hátralévő, a bűnök leírása után a kérést megfogalmazó része a bűnökkel és bűnbocsánatokkal teli egyéni életút hivatalos keresztény modelljében fogant:

„Mivel azonban, Szentatya, a kérelmezőt a bíboros figyelmeztette, hogy efféle tetteivel [vagyis az illegális toborzással] hagyjon fel, s makacsságáért kiközösítés alá került [...], ő a történeteket korábban is, jelenleg is nagyon sajnálja. [...] Kéri ezért, hogy az emberölés, csonkítás és egyéb kihágásai miatt őt sújtó egyházi büntetések, illetve egyéb bűnei alól feloldozzák penitencia ellenében, s egy időre az oltárszolgálat alól [...] függesszék fel. Kéri továbbá, hogy noha mindeközben misézett [...], papi hivatalát és javadalmaikat megtarthassa azzal a feltétellel, hogy a bíboros előtt bűnbánatot gyakorol és bocsánatért esedez”.³⁰

Kelemen pap harmadik személyben beszél önmagáról, amely által történelmi dimenziókból tekint egykori önmagára s az alázatosság pózát ölti magára.³¹ Ez azonban ez esetben nem az elbeszélő személyes invenciója eredménye, hanem általános kúriai gyakorlat volt, így folyamatosan emlékezteti a mai olvasót arra, hogy képzett ügyvédek írásait olvassa. Kelemen pap döntött azonban a mellett, hogy a történeteket nagyon közvetlenül és nyíltan, a bűn, bűnbánat és vezeklés folyamatában ábrázolja a penitenciatartás hangsúlyozásával, s már előre kiszabja önmagára az őt megillető büntetést. Szintén ő döntött úgy, hogy Bakócz Tamást rendhagyó módon teljes titulussal nevezi meg,³² a bíboros hatalmával szembeállítva a maga kicsinységét, és ebből következően kisebb felelősségét. Az elbeszélés fő mozzanatát Bakócz és a maga személyes konfliktusaként ábrázolja,

28 ASV SPA vol. 63, fol. 74rv. (1518. ápr. 9.)

29 Uo. vol. 59, fol. 424r. (1515. aug. 25.) Al-legátusi kinevezése: Monumenta rusticorum i. m. 22–23.

30 Ld. az 1. jegyzetet.

31 *Philippe Lejeune*: Az önéletírói paktum. In: *Uő: Önéletírás, élettörténet, napló*. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból. Szerk. Z. Varga Zoltán. Bp. 2003. (Szöveg és emlékezet) 20.

32 „Reverendissimi in Christo patris dei gratia Thome tituli Sancti Martini in Montibus sancte Romane Ecclesie Cardinalis”.

amelynek feloldása ebből következően kettejük személyes megbékélésében rejlik, aminek feltétele a bocsánatkérés.

A felkeléstörténet elbújtatását és a személyes konfliktus megjelenítését azzal a csúsztatással éri el, hogy a felkelésbe átforduló keresztes hadjárat hirdetésének általános, mindenkire kiterjedő legátusi felfüggesztését, majd betiltását (május 14-én és 25-én) úgy írja le, mintha ezt a bíboros személy szerint neki címezte volna. Arról ugyanakkor mélyen hallgat, hogy miként lett a hitetlenek ellen hirdetett keresztes hadjáratból a keresztények közötti harc. A történet további belső ellentmondásokkal és valószínűtlenségekkel terhelt,³³ amelyek a parasztfelkelés totális elhallgatásából és a szerző rejtőzködéséből erednek. Ezért úgy gondolom, hogy Kelemen pap azon „hamis keresztpredikátorok” egyike lehetett, akik a felkelést tudatosan szervezték. Vajon minek tudható be színlelése ebben a helyzetben?

Nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy Kelemen pap történetének ellentmondásai az időközben önmagával konfliktusba kerülő, identitásválsággal küszködő ember belső vívódásait jelzik, vagy inkább a külső körülmények kényszerítették rejtőzködésre. Ha félt, arra oka volt. Rómába indulása előtt néhány hónappal ért véget az országgyűlés, ahol elrendelték, hogy a megye vizsgálóbizottságokat állítson fel, amely kinyomozza, és halállal bünteti a nyilvános gonosztevőket, azaz a parasztok vezetőit, a nemesek gyilkosait és a szűzek megerőszakolóit, legyenek „akár parasztok, akár a parasztokhoz csatlakozó nemesek”.³⁴ A gonosztevő papok felkutatása és börtönbe vetése egyházi feletteseik feladata volt.³⁵ Arról, hogy valójában mi történt ezután, keveset tudunk. Egy-két fennmaradt jegyzőkönyvből, oklevélből úgy tűnik, hogy folytak ilyen nyomozások, de kivégzésekre az 1514-i véres megtorlás utáni években már nemigen került sor. Ezt azonban 1515 tavaszának feszült légkörében Kelemen pap még nem tudhatta.

Az urak és a felkelők mítoszteremtése

Ha 1515-ben még nem is, de 1519-ben és 1523-ban már elbeszélhetővé vált a keresztes identitás a hazai egyházi előljárók előtt éppúgy, mint a pápai kúriában.³⁶ 1519-ben Nagyhatvani Benedek egri egyházmegyés pap, 1523-ban Bihari Miklós, a bihari leláncolt Szent Péter-plébániatemplom Szent Mihály-oltárának rektora előadásában körvonalazódik a keresztes identitás és a keresztesek

33 Pl. a szerző azt állítja, hogy „tudatlanságában” hamisított, ugyanakkor a kapitány tudta, hogy tilos dolgot cselekszik. Bizonyára pedig nem tudatlan az, aki képes ilyen bonyolult irat hamisítására.

34 Az 1514. évi 13–14. tc. rendelkezett a megbüntetendők köréről. A 33. tc. rendelkezett a vétkeket felkutató bizottságok felállításáról. Corpus Juris Hungarici i. m. 712–713., 720–721.

35 I. m. 728–729.: 1514. évi 48. tc.

36 Némi fényt vet talán a kúriai hivatalnokok tájékozottságára is a magyarországi felkelést illetően, hogy a kérelmekben 1518-ra az „atrocissima rabie cruciferorum”, ill. az „atrocissima rabie rusticanae tyrannidis” kifejezések állandósultak.

felkelés-mítosza. Az értelmezési háború kezdettől fogva egyértelműen a körül zajlott, hogy ki volt az agresszor, ki támadott, és ki volt az, aki csupán önvédelemből fogott fegyvert. Visszatérő téma továbbá annak tárgyalása, hogy a harcok során melyik oldal volt a kegyetlenebb. A nagyhatvani keresztes pap előadásmódjában ez így hangzott: „amikor Magyarországon egykor keresztesek háborúra készülődtek a hitetlenek ellen, s másokkal együtt ő maga is felvette a keresztet, viszály és veszekedés tört ki a nemesek és a keresztesek között, minek eredményeképp a nemesek a keresztesekre támadtak, ezért maga és a többi keresztes védelmére ő is kénytelen volt fegyvert fogni”.³⁷ Bihari Miklós pedig még laikusként, „a keresztény hit ellenségei és vakmerőségük üldözésének céljával” toborozta a kereszteseket a „dicséretes hadjáratra”, amit a nemesek támadása hiúsított meg.³⁸ Mindkét történetben a szemben álló felek a keresztesek és a nemesek. A kereszténység ellenségei ellen induló keresztesekre támadó nemesek – a törökök helyére lépve – így automatikusan maguk válnak hitetlen pogányokká (*infidelis*). Ismerősnek tűnhetett a római kúriában ez a keresztes gondolatmenet, hiszen – amire Szűcs Jenő is rámutatott – a keresztes hadjáratot hirdető pápai bulla elképzeléseiből indult ki. X. Leó pápa és Bihari Miklós egyaránt „szent”, illetve „dicséretes hadjáratról” beszéltek.³⁹ A pápa teljes bűnbocsánatot ajánlott a harc résztvevőinek és támogatóinak, valamint a kiközösítés és az örök kárhozát büntetését helyezte kilátásba a távol maradónak és a vállalkozás akadályozóinak. Emiatt a parasztsereg a pápai átok beteljesítőjeként is értelmezhetette a „hitetlen” török helyett a „hitetlen” urak ellen fordított felkelést.⁴⁰

Az elnyomók hivatalos történeteiben ezzel szemben a lázadó (*rebellis*), azaz áruló (*proditor*), hűtlen, hitetlen (az *infidelis* mindkettőt jelenti) parasztlak és a király, illetve hűséges támaszai, a nemesség önvédelmi harca zajlott. Koppándi Gergely erdélyi klerikus 1520-ban így írt Rómába az eseményekről: „amikor a Magyar Királyságban sok paraszt gyűlt egybe keresztes hadjárat nevében, és az egész nemesség kiirtása végett fellázadtak, ő a király parancsára más bárókkal és nemesekkel együtt a parasztlak nagy seregének elpusztítására indult, s miután legyőzték őket, negyven parasztlak a háború jogán fogságba vett, s tekintettel arra, hogy milyen kegyetlenek voltak a parasztlak a nemesekkel és az egyháziakkal, az egyik foglyot egy nagy fatörzsre ültette, férfitagját két vasszöggel, hátsó felét szintén vasszögökkel a rönkhöz erősen odaerősítette, hogy a parasztlak megbüntesse és másoknak példát statuáljon”.⁴¹ Az elbeszélő először azzal hívja fel magára a figyelmet, ahogyan önmegnevezése során

37 ASV SPA vol. 64, fol. 111rv. (1519. ápr. 19.) Nagyhatvan azonos Hatvan mezővárosával Heves megyében.

38 Uo. vol. 70, fol. 358v–359r. (1523. ápr. 2.)

39 Monumenta Rusticorum i. m. 47.

40 Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság 15(1972) 11. sz. 12–38.

41 ASV SPA vol. 66, fol. 52rv. (1520. márc. 28.) Koppánd nemesi falu Torda megyében (ma: Copăceni, Románia).

nemesi státusát hangsúlyozza („mindkét szülőjétől nemes”). Valóban egy Torda megyei középbirtokos család sarja volt, Koppándi Péter legidősebb fia, apjával együtt mindketten valószínűleg Tomori Pál fogarasi várnagy familiárisai.⁴² Gergely feltehetően a Szapolyai által a felkelés utóvédharcainak leverésére küldött Tomori csapataiban folytatott harcokról számol be. Bihar vára alatt vívták az utolsó csatát Lőrinc barát csapatai ellen 1514 júliusa végén, a győzelem első hevében kitörő bosszú pillanataiba engedve bepillantást. Mégis, a mai olvasó számára hátborzongató, ahogyan a papi pályára készülő klerikus számkunkra betegesnek tűnő örömet leli a jobbágyok kínzásának önkéntes és részletekbe menő elbeszélése során.

Koppándi saját kegyetlenségét részletező elbeszélése egyfelől a megszokott eljárással épp ellentétes. A nemesek szemszögéből készült krónikás-elbeszélő források ugyanis érthető módon rendszerint nem a saját, hanem a paraszthadak kegyetlen tetteit ábrázolják. A nemesi véres megtorlást pedig – miként a hatalom képviselőinek római kérelmében, vagy az 1514. évi törvények bevezetésében olvashatjuk – röviden a nemesi szabadság megőrzésével, a nemességgel azonos haza védelmével és a háború jogával indokolják.⁴³ Másfelől ugyanakkor nagyon is érthető Koppándi önábrázolása. Ha a korabeli magyar jogfelfogás felől közelítünk, azt látjuk, hogy a késő középkorban csak a jognak ellentmondó erőszakot tekintették törvénybe ütközőnek (például hatalmaskodásnak), így gyakran találkozzunk a jogosan elkövetett erőszak fogalmával. Aki tehát jogosan lépett fel, az magát a jogot érvényesítette az erőszak révén.⁴⁴ Koppándi az erőszak jogosságát több síkon megalapozta: önvédelmi háborút folytatott a király parancsára és védelmére, s a lázadókat a háborúban szokásos módon tartotta fogságban és büntette meg. Akik a hitetlen törökök elleni, ezért indoklást nem igénylően igazságos háborúban vettek részt, a pápának címzett kérelmeikben nyíltan tárgyalják – a mai olvasónak mégoly kegyetlennek tűnő – háborús tetteiket. Így tett nemes Berekszői Péter is, aki Hunyadi János kormányzóval küzdött a déli végeken a „hitetlenek ellen”, minek során „férfiakat és nőket gyerekekkel saját kézzel megölt, s még egy gyermekét szoptató asszonyt is megölt saját kézzel, és úgy hiszi, ezért a gyermek is meghalt. A kormányzó oldalán később ismét hadba vonult [...], férfiakat ölt, hogy szám szerint mennyit, nem tudja, és sok laikust saját kéz-

42 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 24 352.

43 Mór Ferencnél: „pro domestica libertate conservanda”; Várdai Ferencnél: „conflictibus et bellis iustis pro defensione patrie [...] armatus interfuit”. A paraszthadak kegyetlenségére ld. *Taurinus I.*: i. m. passim, pl. 27. A pálosok 16. század eleji rendtörténeti krónikája (*Vitae fratrum*) is a nemesi nézőpontból ábrázolja az eseményeket. *Gyöngyösi Gergely*: Arcok a magyar középkorból. Bp. 1983. (Magyar Ritkaságok) 242–243.

44 Jog és erőszak kapcsolatára a késő középkori magyarországi jogszokásban és eljárásjogban ld. részletesebben *István Tringli*: Fehde und Gewalttätigkeiten. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In: *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union*. Szerk. Balogh Elemér–Hegedűs Andrea–Mezei Péter–Szomora Zsolt–Traser Julianna Sára. Szeged, 2007. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 17.) 281–286.; *Uő*: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. Levéltári Közlemények 69(1998) 3–31.

zel megölt vagy megöletett és gyűjtogatott”.⁴⁵ A „haza javára és a hit védelmére”⁴⁶ folytatott küzdelmek ábrázolásával szemben, aki a törökökkel harcolt – kényserből vagy önként – a keresztények ellen, rövidre fogta elbeszélését.⁴⁷

Továbbmenve, Koppándi számunkra hátborzongató elbeszélése annak a késő középkori keresztény kultúrának a része, amelyben fontos szerep jutott egyfelől a fájdalom megjelenítésének, a szenvedő test naturalisztikus ábrázolásának (vértanúszenetek, Fájdalmas Krisztus), másfelől a mindennaposá váló háborús kegyetlenségek képi és szövegbeli megjelenítésének. Ezek a reprezentációs minták erős hatást gyakoroltak a kivégzési rituálékra, amelyek a lázadók megcsonkításával, a test feletti uralom megszerzésével állították helyre az uralom felborult rendjét. A naturalisztikus ábrázolás persze egyúttal az elrettenést szolgálta: „Tört koponyájának bőven buggyant ki a nedve, ontja ki agyvelejét füle, szája s az orr üregén át” – íme egy rövid részlet csupán Dózsa halálának leírásából.⁴⁸

Az 1520-as években tovább zajlott mindkét oldalon az egyre távolodó történések elbeszélésének dramatizálása. Bihari Miklós keresztes-prédikátor, toborzó pap történetéből 1523-ra eltűnt keresztesek és nemesek – Nagyhatvani Benedek pap fenti történetében megjelenő – viszálya, helyére a nemesek árulása és ennek lelepleződése lépett: „Miután a keresztény hit ellenségei [...] ellen sok keresztet toborzott, akik már készen álltak erre az oly dicséretes hadjáratra, ekkor az emberi természet ellenségétől vezérelve a nemesek a keresztesekre támadtak. Mikor a keresztesek rájöttek, hogy a nemesek el akarják téríteni őket dicséretes szándékuktól, férfiasan védekezni kezdtek, hogy életüket megmenték”.⁴⁹ Az összeesküvés-elmélet még kiforrottabb formában jelenik meg az ellenkező oldalon Kascach Dénes veszprémi egyházmegyes papnál 1525-ben: „Amikor a főtisztelendő atyát, Tamás [...] bíborost legátusnak küldték Magyarországra keresztes hadjárat végett, amelyhez királyi engedéllyel és apostoli szentszéki felhatalmazással bírt, néhány tudatlan lázadó és zavargó fellázadt ellene és követői ellen, s azért vették fel a keresztet, hogy a főtisztelendő atyát és követőit megöljék és bántalmazzák. [...] Köztük volt Székely György királyi kapitány is. A bíboros és követői védekezni kezdtek, mikor pedig ő maga e csalást felfedezte, azonnal a felkelők és agresszorok ellen fordult”.⁵⁰

45 ASV SPA vol. 3, fol. 397v–398r. (1452, csanádi egyházmegye). Berekszői Jakab fia Péter talán a Temes megyei berekszői Hagymás családból származott, de egyéb említését nem találtam.

46 „pro patria iuvanda et fide tuenda” – Back Gáspár jellemzi így a Hunyadi Mátyás oldalán a „cseh eretnekek”, vagyis a husziták elleni harcait. Uo. vol. 17, fol. 255v–256r. (1469. okt. 30.)

47 Ld. pl. Kunics András, Zágráb egyházmegyei klerikus kérelmét: „in multis conflictibus contra Christianos et alios, in quibus multi interfecti et trucidati fuerunt contra tamen eius voluntatem interfuit, neminem tamen interfecit”. ASV SPA vol. 32, fol. 136r. (1483.)

48 *Taurinus I.*: i. m. 64–66. Vö. *Tóth G. P.*: i. m. 149–154.

49 ASV SPA vol. 70, fol. 358v–359r.

50 Uo. vol. 73, fol. 157rv–158r.

Dénes pap elmélete a felkelésről egybecseng a Taurinus-féle konstrukcióval. A bonyolult történéseket egymásból logikusan következő események sorozataként ábrázoló humanista eposz a felkelés kitörését úgy ábrázolja, mintha a keresztések eleve a csalás, a lázadás szándékával gyülekeztek volna a csalárd és hatalomvágyó Dózsa vezénylete alatt, „aki rejti a cselszövevényt hamisan színlelt mosolyába [...] és most hadra uszítja a jobbágynépet”.⁵¹ A Bakócz, majd Várdai Ferenc püspök udvarában szolgáló Taurinusnál, s nemes Bihari Miklósnál egyaránt ezután a legfelső egyházi és világi tekintélyek által képviselt igaz, jó keresztések harcolnak a szent küldetésüket megzavaró csaló, összeesküvő keresztések ellen. Így noha elbeszélése alapján Dénes pap tényleges tevékenységét a felkelés idején nehéz megítélni, az bizonyosnak tűnik, hogy 1525-ben az értelmezési háború egyik központjából hallatta hangját.

A kívülállók erőszak-ábrázolásai

A kérelmek jellegzetes harmadik típusát a felkelés utólagos birtokbavételéért zajló háborún kívül állók történetei képviselik. Közös jellemzőjük a retrospektív magyarázati sémák hiánya, az egyéni élettörténet dominanciája a közösségi mítoszok helyett, aminek következménye a tapasztalati nézőponthoz közelebb álló kaotikus történetmondás. Az ideológiai küzdelem helyét az egykori erőszakos cselekmények földközeli ábrázolásai veszik át. A fentiekben, amint láttuk, elegendő volt az erőszak elkövetésének ideológiai indoklása, vagyis a bármily kegyetlen erőszak jogosságának megalapozása. Ezzel szemben azok, akik az igazság birtoklásáért utólag nem szálltak harcra, a valós csatatereken – az erőszak elkövetésének részletes ábrázolásával – küzdöttek egyházi felmentésükért.

Az egyéni élettörténeti ábrázolást jól példázza Mening István, erdélyi diák-klerikus elbeszélése, aki három évvel az események után, 1518-ban említést sem tett a felkelésről: „Szentlászló faluban iskolamester volt, amikor fegyveresen a helyi és a környező falvak lakóival együtt, akik Polner Antal urasága alatt éltek, néhai Székely János parancsa és fenyegetései által kényszerítve Segesvárra ment, de nem azzal a szándékkal, hogy bárkit bántsanak, megcsonkítsanak vagy megöljenek, s Székely János ez irányú szándékáról mit sem tudván. János ekkor betört Polner Antal segesvári házába, s feleségével együtt megölte; Polner Antal barátai és rokonai azonban megölték a hazafelé tartó Székely Jánost, amelyhez ő tanácsot vagy segítséget [...] nem nyújtott”.⁵² A felütés időmeghatározása révén – „iskolamestersége idején” – az egyéni élettörténet egy epizódjaként jelennek meg az események. Az elbeszélő a háborút nem említve, hétköznapi gyilkossági történetként ábrázolja a parasztfelkelés egyik véres eseményét. Nemes Polner Antal, segesvári

51 Taurinus és Kaschach is a *fraus* (csalás, álnokság) latin kifejezést használja. *Taurinus I.*: i. m. 21–22. Latinul: *S. Taurinus Olomucensis*: i. m. 12. (352. sor).

52 ASV SPA vol. 63, fol. 34rv.

bíró meggyilkolásának egyébként jól ismert⁵³ háborús eseménye így ugyanazon a sémán alapul, mint a szomszédsági konfliktusokon alapuló gyilkosság-történetek, ahol az áldozat rokonai jogos bosszút állnak. Az erőszak-ábrázolásnak ez a módja azonban kivételes volt. A jellemző inkább az volt, hogy elismerték részvételüket a kollektív, így az elbeszélésekben absztraktnan megjelenő erőszakban, tagadták ugyanakkor az egyénileg elkövetett konkrét emberölést. Amint Canimich Kelemen pap írta: „sokféle összecsapásban, harcban, fosztogatásban, megerőszakolásban, gyújtogatásban, laikusok és talán klerikusok öldöklésében [...] részt vett, [...] de senkit nem ölt meg saját kézzel”.⁵⁴ E történetek hitelességéről árulkodik, hogy azok, akik a saját kezű emberölést tagadták, képtelen történetekbe bonyolódtak. Pellérdi Benedek pécsi egyházmegyes pap például azzal érvelt, hogy noha kőhajítóval lövöldözött az aradi káptalanból az ostromló keresztiesekre, de senkit nem ölt meg. Miután pedig a keresztiesek kezébe került, a nemesek közül azért nem ölt meg senkit, mert szándékosan üresbe vagy a várfalra célzott.⁵⁵

A háború mindennapjai felől nézve mindenképpen Mening erőszak-ábrázolása a valóságosabb. Három évvel az eseményeket követően is a személyes résztvevő nézőpontjából számolt be arról, amit egykor megélt: sodródott a tömeggel, s valójában azt sem tudta, mi történik vele. Az elbeszélés a kollektív erőszak teoretikusainak meglátásai fényében is valóságos: a tömegezőszak egyik ismerve, hogy a többség nem tudja, mi történik körülötte, miben vesz részt, s mi lesz tetének következménye.⁵⁶

E kérelmek visszatérő motívuma a véletlenszerű, öntudatlan sodródás a tömeggel, valamint a keresztiesek és vezérek által alkalmazott kényszer, amely külső referencialitása tekintetében hovatovább valóságos ábrázolás. A felkelés e szövegekben tehát csupán úgy jelenik meg, mint az egyéni hanyattatások oka és a személyes megpróbáltatások háttere. Wolconz Imre Zágráb egyházmegyei diák például azt írta, hogy „amikor fogadott apját arra kényszerítették, hogy a keresztiesek roppant seregéhez csatlakozzon, [...] mivel ő fiúi szeretettől és gondoskodástól vezérelve nem akarta apját elhagyni, így szintén csatlakozott a sereghez. Mivel azonban írástudó ember volt, mely képességéről a csapat kapitánya is tudott, ezért arra utasította őt, hogy írjon hadba hívó leveleket a plébánosokhoz. Mivel a haláltól félve nem mert a parancsnak ellentmondani, a leveleket megírta”.⁵⁷

Összesen hatszor jelenik meg ezekben az elbeszélésekben a kényszer alatti csatlakozás motívuma. Köztük három esetben ez olyan kalandos epizódokkal

53 A városbíró megöléséről Székely János, a keresztiesek erdélyi kapitánya által, egy királyi adománylevél tudósít 1520-ból. *Monumenta rusticorum i. m.* N° 383.

54 ASV SPA vol. 59, fol. 72rv.

55 Uo. fol. 63, vol. 38r–39r. (1518. márc. 27.)

56 Ld. *Steven E. Barkan–Lynne L. Snowden: Collective Violence*. Boston, 2001. c. áttekintését a kollektív erőszak legfontosabb értelmezéseiről, köztük az irracionális–racionális modellről.

57 ASV SPA vol. 66, fol. 24v–25r. (1520.) Kényszer alatti csatlakozás motívuma szerepel még Mening István diák, Pellérdi Benedek pap, Canimich Kelemen pap (ld. feljebb) történetében és Bodonyi György domonkos szerzetes (ld. alább) elbeszélésében.

párosul, hogy adandó alkalommal miként szöktek meg a parasztok csapataiból, ami kétségtelenül növeli annak hihetőségét, hogy tényleg csupán az erőszak és a félelem vette rá őket a korábbi csatlakozásra. Obedszentkereszti Sokovics (*Schokowyt*) András klerikus Kőrös megyéből erről úgy számolt be, hogy „néhány paraszt Halas mezővárosában, a csanádi egyházmegyében, ahol ő maga akkoriban tanult, többi diáktársával egyetemben a parasztok seregébe kényszerítette őt erőszakkal, azzal fenyegetőzván, hogy máskülönben karóba húzzák őket. Mivel a halál elől másképp nem menekülhetett, három napig velük maradt, mialatt a parasztok ellenségeik, vagyis az ország nemesei közül karóba húztak”.⁵⁸ A diákok (*scolaris*), vagyis a plébániai vagy káptalani iskolákban tanuló klerikusok részvétele a felkelésben az elbeszélés valószínű részlete. E tekintetben ugyanis a szlavóniai klerikus elbeszélése egybecseng az országgyűlés egyik megtorló intézkedésével, amely a parasztok és hajdúk mellett a javadalom nélküli papoknak és diákoknak is megtiltotta a fegyverviselést.⁵⁹ Azt is tudjuk, hogy a keresztesek a vonakodókkal szemben – ezzel egyébként szintén a pápai bulla gondolatmenetét követve – valóban az ellenségeik iránti azonos szigorral léptek fel. A csatlakozás megtagadásának gyakorlati szankciója a házlerombolás és kivégzés volt.⁶⁰

Bodonyi György domonkos szerzetes szintén a karóba húzás helyett választotta a harcot a parasztok oldalán. „Egykor a rend borói kolostorában igaz szerzeteshez méltó életet élt, s érdemei szerint a kolostor prefektusa volt, amikor keresztes háború, majd szakadás és viszály tört ki a nemesek és a köznép [*plebei*] között, s ennek során egy nap a köznép arra kényszerítette, hogy csatlakozzon hozzájuk, máskülönben karóba húzzák vagy más kegyetlen halállal végzi”.⁶¹ Ezzel a lépéssel több éves hányattatásai vették kezdetüket: „Miután a veszélyből másképp nem menekülhetett, köztük maradt nyolc napon át, de senkit nem ölt meg saját kezűleg, s mivel megismerte kegyetlenségüket és nem bírt részt venni borzalmas öldökléseikben, titokban megszökött tőlük és visszatért kolostorába. Erre azonban a laikusok nem kis haragra gerjedtek és a kolostorhoz vezették seregüket, hogy őt névtelenül karóba húzzák vagy más kegyetlen halállal végezzenek vele. A barátok látván, hogy mekkora veszély leselkedik rá és egyúttal rájuk, az éjszaka leple alatt a kolostorból kibocsátották őt, s hogy a Dunán gyorsan és biztonságban elmenekülhessen előlük, egy kis hajóról gondoskodtak számára. Ekkor a keresztesek a kaput feltörve betörték a kolostorba, és mivel sehol sem találták, a sekrestyét is feltörték, s látván, hogy sehol sincs és így be lettek csapva, a perjelre támadtak, megkötözték és fogva tartották, majd elengedték. Végül mivel őt nem találták meg, egy másik barátot húztak karóba”. Hányattatásai történetét szintén hasonló szökevény-kalandok köré csoportosította pécsi egyházmegyei klerikustársa, Pellérdi Benedek pap: „Kétsoprony falvában, a váradi

58 Uo. vol. 63, fol. 206v–207r. (1518. máj. 9., zágrábi egyházmegye.) Halas falu Keve megyében.

59 Magyar Törvénytár i. m. 732–733.: 1514. évi törvények, 60. cikkely.

60 *Szűcs J.*: A felkelés ideológiája i. m. 34., 36.

61 ASV SPA vol. 62, fol. 57v–58r. (1517. ápr. 5., pécsi egyházmegye.)

egyházmegyében szolgált, amikor néhány keresztes az igen elvetemült Székely Györgyhez, a parasztok zsarnokságának fejéhez és kapitányához vitte őt erővel [...], s kegyetlen halállal fenyegetve megparancsolták neki, hogy velük harcoljon”.⁶² Nagylak alá ment velük tehát, de miután a várat a keresztesek bevették, megszökött tőlük, átállt a nemesekhez, akikkel együtt védte az aradi káptalant. „Amikor azonban az erődítményt éhség és élelemhiány miatt elhagyni kényszerültek, ismét a keresztesek kezébe került.”⁶³

A mítoszteremtés geográfiája

A kívülállók Mening Istvántól Bodonyi Györgyig mindannyian részt vettek valamilyen formában a felkelésben. Elmondásuk szerint többnyire kényszer alatt, egyik vagy mindkét oldalon, megszöktek vagy maradtak, lövöldöztek vagy levelet írtak. Az elbeszélések életrajzi kerete, kusza életszerűsége – összevetve a keresztesek vagy az urak történeteivel – nem magyarázható azzal, hogy az eseményekhez időben közelebb esnek. Ugyanis nem az egykori események határozzák meg, hogy az egykori résztvevők kívülállónak tűnnek, hanem az, ami az elbeszélte eseményeket követően történt velük. Pontosabban fogalmazva, ez esetben az, ami nem történt meg velük, mert az igazság birtokbavételéért folytatott utólagos értelmezési háborún kívül maradtak. Az is könnyen érthető, hogy miért éppen ők jelennek meg kívülállónként.

Obedszentkereszti Sokovics András és Wolconz Imre szlavóniai klerikusok a felkelés egykori gócpontjaiban annak idején csupán átmenetileg, mint tanulók, tartózkodtak. Sokovics 1514-ben Halason tanult Keve megyében, ahová ezek szerint átterjedt a felkelés a csanádi, illetve bácsi-szerémi központokból, de utána visszatérhetett Szlavóniába. A felkelést elkerülő Pécs környékéről származó Pellérdi Benedek papként szolgált átmenetileg Mezőközsoprony falvában Békés megyében, amely a felkelés kitörésének és a későbbi harcoknak egyaránt egyik ismert centruma volt. A szintén Baranya keleti részeiből származó Bodonyi György fráter pedig elbeszélése szerint folyamatosan úton volt 1514 óta. A felkelés egyik tűzfészkeiben (a Duna menti obszerváns ferences kolostorok közelében) „elszenvedett” kényszerű keresztes múltja elől először rendje győri kolostorába menekült, ahonnan Bécsbe ment. Innen egy év múlva, 1515–1516 táján, visszatért, de még ekkor sem nyert befogadást a vasvári domonkosoknál „a keresztesektől való félelem miatt”. Miután pedig a németújvári ágostonosok is elutasították, a veszprémi püspökhöz, Beriszló Péterhez ment, aki engedélyezte számára, hogy szerzetesi ruháját levetve, két évig világi papként misézhesen. A püspöki engedély lejártával, 1517 áprilisában kérte személyesen Rómában a pá-

62 Uo. vol. 63, fol. 38r–39r. (1518. márc. 27.)

63 Nagylakot máj. 22. és 24. között ostromolta a Dózsa vezette sereg, innen haladt kelet felé tovább a Maros két oldalán Solymos, majd Arad felé. Itt a mezőváros meghódolt, de a káptalan ellenállt, a védőket kiéheztették. *Barta G.–Fekete Nagy A.*: i. m. 85., 97.

pától ennek meghosszabbítását. Bolyongásai színterei, Bécs és a Kelet-Dunántúl távol estek a felkelés egykori központjaitól. Végül Mening Istvánt, a Rómában németül beszélő erdélyi szász polgárt⁶⁴ a magyar parasztok és nemesek harca, amelybe véletlenül belecsöppent, hidegen hagyta. Összességében, így, ha az eseményekben részt is vettek, az értelmezésért folytatott harcon utóbb már kívül maradtak.

Velük ellentétben a felkelők felkelés-mítoszai jól körülhatárolhatóan a felkelés kitörésének egykori gócpontjaiban, Bácsban (Canimich Kelemen keresztes pap) Biharban (Bihari Miklós keresztes pap) és Eger környékén (Nagyhatvani Benedek keresztes pap) keletkeztek. Az elnyomók felkelés-mítoszai ugyanakkor a kibomló harci események, a felkelők és a nemesek összecsapásainak területeiről hallatják hangjukat, mely vidékek egyúttal a felkelés leverésében élen járó püspök-hadvezérek személyéhez és székhelyeihez köthetők.

A Tomorival Biharnál győzedelmeskedő Koppándi Gergely tordai nemes, klerikus, néhány hónappal kérelmét követően már a Torda melletti Ludason volt plébános, 1522-ben pedig *venerabilis et egregius* címet viselve gyulafehérvári kanonok lett. Vagyis Várdai Ferenc erdélyi püspök (1512–1524) udvarához tartozott,⁶⁵ ahol néhány évvel korábban a *Paraszti háború* humanista eposza íródott, a püspököt a felkelés leverésének hőseként ábrázolva.⁶⁶ Kamonci Balázs bodrogi főesperes, aki annak idején urával, Frangepán Gergely kalocsai érsekkel (1503–1520) együtt szorult be Bács várába 1514 májusában, ahonnan az ágyúzást irányította Pogány Benedek keresztes csapataira,⁶⁷ az éppen üresedésben lévő érseki székhelyről hallatta hangját 1522-ben. Kaschach Dénes pap kérelmét Veszprém környékéről írta, ahonnan a nemesi csapatokat Beriszló Péter veszprémi püspök, horvát–szlávón bán irányította a felkelők ellen. Móré Ferenc kanonok pedig Szalkai László váci püspök (1513–1520) udvarában élt, amelynek vidéke a pesti gyülekezőhelyről meginduló keresztes csapatok és a nemesek összecsapásainak egyik első színterei közé tartozott.

Összefoglalás

Tanulmányomban az 1514. évi felkelés néhány „arcát” próbáltam bemutatni, vagyis a korabeli résztvevők nézőpontját rekonstruálni saját elbeszéléseik alapján. Mivel elbeszéléseik a felkelés utáni években keletkeztek, a szövegekben az emlékezés és az elbeszélés konstruálásának folyamata is megfigyelhető. Úgy tűnik, hogy az erőszak elbeszélése jellegzetesen „arctalan”. Ez abból adódik, hogy az erőszak ábrázolása helyett inkább az erőszak jogosságát igyekeztek az elbeszé-

64 Kérelmében Szentlászló német neve, Groslassel szerepel.

65 MOL DL 36 402.; 36 400.; 67 263.

66 Taurinus István 1517–1518: püspöki vikáriusként működött a gyulafehérvári udvarban. Várdairól sorait ld. *Taurinus I.*: i. m. 61–62.

67 ASV SPA vol. 70, fol. 34rv. (1522. szept. 17.)

lők megalapozni különféle módokon, például az ellenfél kegyetlenségének igazolásával. A jogos erőszakkal szemben kegyetlen erőszakot követ el például az, aki – amint Bodonyi György domonkos szerzetes fogalmazott – „névtelenül karóba húzza” az ellenfelét. A szélsőséges erőszak reprezentációja érdekes módon mai világunkban is anonimá teszi áldozatait: a háborúban elesett vagy kivégzett emberek eltorzult testét a média név nélkül tálalja a képi hírek fogyasztói elé. Valódi emberekből a borzalom névtelen példázatait állítja elő, félelmet és borzongást egyszerre ébresztve – ami nem sokban különbözik a késő középkori és kora újkori hatósági kivégzések funkciójától.⁶⁸ De ezen kívül is, a 20. századi totális háborúk során a háború társadalmi elfogadtatásának szintén egyik fontos eszköze volt az ellenség kegyetlenségének, brutalitásának sajtóbeli „tárgyilagos” reprezentációja. Az ellenfél eredendő gonoszsága, barbársága fényében a saját erőszak a civilizáció önvédelmi keresztes háborújaként tűnhetett fel.⁶⁹

A háborús erőszak azonban nemcsak arctalan, de névtelen is egyúttal, mert a kollektíven elkövetett erőszak – tömeges öldöklés, lövöldözés, ahol arctalan tömegek állnak egymással szemben – könnyebben megbocsátható és elbeszélhető, mint egy személyiséggel rendelkező ellenség megölése.⁷⁰ A háború életszerű arcai akkor tudnak a felszínre kerülni, amikor az elbeszélések nem a jó és a gonosz harcát ábrázolják egy lineárisan előrehaladó, egymásból logikusan következő eseményláncolatban, hanem az egyén hányódását és tanácstalanságát, kusza cselekedeteit a körülötte zajló összevisszaságban. Ez azért valósulhatott meg csupán néhány esetben, mert a felkelést követő rövid elfojtás után mindkét oldalon megindult az események feldolgozása az igazság birtokbavételéért. A kommunikatív emlékezetben mindkét táborban megjelent az eseményeket végletelesen leegyszerűsítő összeesküvés-elmélet – az ellenfél árulása, csalása – a felkelés okairól és mikéntjéről. A felkelés-mítoszok nagyjából azokon a vidékeken keletkeztek, ahol a keresztes ideológia megszületett, illetve a polgárháború központjai voltak. Mint tudjuk, ezek a vidékek voltak egyúttal a legfogékonyabbak a magyar etnikumú lakosság körében az elkövetkező évtizedekben az evangéliumi tanokra. Izgalmas kutatási témának ígérkezik annak kiderítése, hogy – a ferenccsek tevékenysége mellett – mi tette éppen ezeket a vidékeket a 15–16. században az újra fogékony szellemi központokká.

68 Ezzel ellenétes a közösségi emlékezés azon gyakorlata, amely a saját hősi halottak nevesítésére, azonosítására törekszik, ezzel mintegy visszaadva létezésüket. *S. Audoin-Rouzeau–A. Becker*: i. m. 150.

69 I. m. 78–86., 94–108.

70 Ez szintén általános jellemzője a katonai erőszak emlékezetének: „A háborús erőszak dolgában a katonák gyakran hajlamosak lényeges elemek elhallgatására. Tény, hogy minden tanúságtételük hangsúlyozza a csataterék mély iszonyatát. Azonban mindig a névtelen, vak brutalitás került előtérbe, vagyis egy azonosított felelősség nélküli, és éppen ezért felmentő erőszak. A személyközi erőszak ezzel szemben, mely természeténél fogva tartós bűnösséget alapoz meg, a tanúságtételekben alig van jelen, vagy éppenséggel hiányzik is” – írja a francia szerzőpáros az I. világháborús visszaemlékezésekről. I. m. 41–42.

GABRIELLA ERDÉLYI
THE FACES OF THE DÓZSA REBELLION: TABOOS AND MEMORY
IN THE MYTHS OF 1514

The study presents the Dózsa rebellion from below by reconstructing the viewpoints of the participants – on either sides – using their own narratives. The clerical narratives were fabricated in the decade following the rebellion in the form of petitions to the papal curia asking pardon for participating in warfare. In narratives trying to meet the demands of either the nobility or the rebels, the motivations of the agents were oversimplified and the chaotic events were depicted as a lineal sequence of deeds. In this myth-making process personal and collective memories were transformed into normative grand stories constituting both present and future experiences.

During the war of interpretations the portrayal of violence was typically faceless, since narrators, rather than depicting violence, wanted to justify it in different ways such as claiming the brutality of the enemy. Moreover, military violence was nameless, since violence committed collectively – where the agents are faceless masses – was more easy to narrate and pardon, than the killing of an individual. Therefore, the lifelike faces of the war could only appear when the events were not displayed as the battle of the good and the devil in a linear and logical sequence of events, but the agents were perplexed individuals acting haphazardly in the chaos around them. This kind of narrative was very limited, however, since after the short silence that followed the rebellion, the discursive war for the possession of truth broke out. On both sides, conspiracy theories were constructed oversimplifying – as the fraud and treachery of the enemy – the reasons and the everyday of the war. Geographically, the rebel-myths took shape in those regions, where the crusader ideology was born or which became centres of the ensuing civil war. Since these were also the regions, where the Hungarian population proved most responsive to evangelical teachings in following decades, further investigations should clarify the circumstances which made these regions, beside the activity of Franciscan friars, the spiritual and intellectual centres of the 15–16th centuries.